

Müasir Türk Araşdırmaları Jurnalı

Cild 22, № 3 (Sentyabr 2025), səh. 550-573

DOI: 10.58785/MTAD.22.2025.3.34

Müəllif hüquqları ©Ankara Universiteti

Ankara Universiteti Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi

Müasir Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatları Bölümü

MƏQALƏ

Qaşqay lar dan Yüksələn “Türk” Səsi: Əvəzullah Səfəri Kəşkollu və Şeirləri

Talip DOĞAN

Nəcmətdin Ərbakan University (Konya)

XÜLASƏ

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu müasir Qaşqay ədəbiyyatının görkəmli üzvlərindən biridir. O, həm ənənəvi formalarda şeirlər yazıb, həm də müasir Qaşqay ədəbiyyatında yeni poetik formalar yaradıb. Əvəzullah Səfəri Kəşkollu ədəbiyyat (şeir, qısa hekayələr), tarix və tədqiqat kimi müxtəlif janrlarda kitablar nəşr etdirib. Lakin onun ən məşhur əsəri ana dilində yazılmış "Yettim Yal" şeir kitabıdır. Əvəzullah Səfəri Kəşkollu şeirlərində ümumiyyətlə Qaşqay və türk kimliyi ilə bağlı dil, tarix, mədəniyyət, vətən və sosial-siyasi məsələlər kimi mövzulara toxunur.

AÇAR SÖZLƏR

Müasir Türk ləhcələri, Qaşqay , Qaşqay Türkcəsi, Müasir Qaşqay Ədəbiyyatı.

ABSTRACT

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu is one of the prominent members of contemporary Qashgai literature. He wrote both traditional forms of poetry and created new forms of poetry in contemporary Qashgai literature. Əvəzullah Səfəri Kəşkollu published books in various genres such as literature (poetry, short stories), history, and research. But his famous work is the book of poems called "Yetim Yal", written in his native language. Əvəzullah Səfəri Kəşkollu generally included themes such as language, history, culture, homeland, and sociopolitical issues related to Qashgai and Turkishness in his poems.

KEY WORDS

Contemporary Turkish dialects, Qashgais, Qashgai Turkish, Contemporary Qashgai Literature.

1. Qaşqay lar : Kimlik, Tarix və Coğrafiya

Qaşqay lar İranın mərkəzi, cənub və cənub-qərb bölgələrində qismən köçəri, qismən də oturaq xalq kimi yaşayan bir türk icmasıdır. Qaşqay lar özlərini qəşqāy (قشقای) adlandırırlar. Bu ad İran mənbələrində qəşqāi (قشقای), Qərb mənbələrində isə Qaşqay ~ Qaşqay ~ Qaşqay ~ qəşqay kimi görünür.¹ Qaşqay ların özləri və bölgədə yaşayan digər xalqlar da onları türk adlandırırlar. Qaşqay lar öz dillərinə də türk deyirlər. Qaşqay həm siyasi, həm də inzibati ad, həm də İran türkləri arasında daxili/şəxsi ad kimi istifadə olunur. Türk adı onların əsl kimliyini müəyyən edir. Qaşqay türkcəsində türk sözünün bir mənası "heyvandarlıqla məşğul olan, köçəri həyat tərzini sürən köçəri xalq" deməkdir. Qaşqay ləhcələrində bununla bağlı türklük-əd - "köçəri kimi yaşamaq" ifadəsi mövcuddur. Bu kontekstdə "köçəri həyat sürmək" mənasını verən obalıg-əd ifadəsi də mövcuddur.² Qaşqay lar arasında fars elementləri də daxil olmaqla, türk olmayan (türkdilli olmayan) icmalar Tat adlanır. Digər

¹ Qaşqay xalqı populyar mədəniyyətdə Nissan Qaşqay modelinə ilham verməsi ilə də tanınır. Nissan, köçəri həyat tərzini, imkanları və özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə Qaşqay adını seçib.

² "Köçəri kimi yaşamaq" mənasını verən Türklük-əd- və obalıg-əd- ifadələri Qaşqay türklərinin üzvü olan Müsəlm Rzaei-mələh tərəfindən qeydə alınıb və yazılıb.

tərəfdən, Tat adı köçəri olmayanları, yəni kəndliləri və ya şəhər sakinlərini də təsvir edir.

Qaşqayların mənşəyi, İrana nə vaxt gəldikləri və hazırda yaşadıkları bölgə olan mərkəzi və cənubi İranda məskunlaşmalarının tarixi səbəbləri və dövrləri haqqında məlumatlar yazılı və şifahi mənbələrdə fərqlidir. Müxtəlif mənbələrdə Qaşqayların İrana Səlcuq dövründə (XI əsr) və ya Çingiz xanın dövründə (XIII əsr) gəldikləri qeyd olunur. Qeydlər göstərir ki, Qaşqaylar müasir İran vətənlərinə Monqolustan, Türkünstan, Qafqaz, Anadolu, Suriya və Xalacistan (İranda Xalac xalqının yaşadığı bölgə) daxil olmaqla müxtəlif coğrafi bölgələrdən köçüblər. Həmçinin bildirilir ki, onlar Şah İsmayıl (1487-1524), Şah Abbas (1571-1629) və Nadir Şah (1688-1747) kimi hökmdarların hakimiyyəti dövründə hazırda yaşadıkları bölgələrdə məskunlaşıblar.² Bu qeyri-müəyyənlik və dağınıqlıq qismən Qaşqay xalqının uzun illər köçəri həyat tərzini sürməsindən, son bir neçə əsrə qədər onlar üçün yazılı mənbələrin olmamasından, danışdıqları dilin ləhcələrindəki fərqlərdən və tədqiqatçıların mövzuya siyasi yanaşmalarından irəli gəlir.

Aydın ki, müasir tayfaların və qəbilələrin hamısı əvvəlcə Qaşqay adını daşımayıb. Görünür, müxtəlif türk qrupları zamanla birləşərək Qaşqay kimi yaranıb. Qaşqay bu icmaların və onların bölgəsinin adı olub. Ebi Verdi (Bulverdi) kimi türkdilli icmaların tarixin müəyyən dövrlərində Qaşqay bölgəsinə daxil edildiyi qeyd olunur. Ebi Verdilər Nadir Şahın dövründə (XVIII əsr) Xorasandan Qaşqay bölgəsinə gətiriliblər (Csató 2001: 114). Xələc xalqının bəzilərinin Qaşqaylar (əmək tayfası) arasında da yaşadığı bildirilir (Hey`ət 2008: 376). Bu kontekstdə, zamanla siyasi və iqtisadi səbəblərə görə müxtəlif etnik qruplara (məsələn, lörələr, kürdlər və ərəblər) mənsub olan qrupların güclü Qaşqay bəyliklərinə qoşulduğu da məlumdur. Fanatik və elmi olmayan fikirləri bir kənara qoyaraq,

² Ətraflı məlumat üçün Hey`ət (2008: 295), Yaghoobi (2011: 4-14)-ə baxın.

tədqiqatçılar Qaşqay ların türk xalqlarının bir hissəsi olduğuna inanırlar. Fikir ayrılıqları onların hansı türk tayfasına mənsub olmaları ilə bağlıdır. Həqiqətən də, Qaşqay türkcəsində Xorasan, Azərbaycan, Türkiyə və Xələc türkcəsinin qolları ilə birləşən xüsusiyyətlərin olması da bu vəziyyətə işarə edir.

Qaşqay lar tarix boyu öz ölkələrinin vətənpərvər üzvləri olublar. Bunun nümunələrindən birini Qaşqay lar Birinci Dünya Müharibəsində ingilis işğalına qarşı nümayiş etdirdilər. Qaşqay lar 1918-1920-ci illər arasında Fars vilayətini işğaldan azad etmək üçün öz lideri Sövlətü'd-dövlənin komandanlığı altında qəhrəmancasına döyüşmüş, ingilislərin İran torpaqlarını böyük itkilərlə tərk etmələrində mühüm rol oynamışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, pan-farsist ideologiyası və xaricdən qaynaqlanan siyasətlər nəticəsində Qaşqay lar çox təəssüf ki, öz vətənlərində müxtəlif haqsızlıqlara və zümlərə məruz qalıblar. Birinci Dünya Müharibəsindən sonra, 1930-cu illərdə Qaşqay lar Pəhləvi rejimi altında böhranlı dövr keçirdilər. Pəhləvilər tərəfindən həyata keçirilən və köçəri qəbilələri oturaq həyata məcbur edən "Taxta Qapı" siyasəti Qaşqay lar üçün böyük çətinliklərə səbəb oldu. Rza Şah Pəhləvi Qaşqay ların inzibati strukturunu dağıtmağa çalışdı; o, bir çox qəbilə və qəbilə liderlərini edam, həbs və sürgünə məhkum etdi. Bu illərdə Sövlətü'd-dövlə də Britaniyanın təzyiqi altında Rza Şah Pəhləvi tərəfindən öldürüldü. 1953-cü ildə ABŞ-ın dəstəklədiyi çevrilişlə Müsəddiq hökumətinin devrilməsindən və Məhəmməd Rza Şahın taxta çıxmasından sonra Qaşqay lar üçün yenidən qaranlıq illər başladı. Qaşqay lar a düşmən siyasət nəticəsində bir çox insan (Qaşqay liderləri və onların ailələri) ölkəni tərk etdi və bir çoxları Pəhləvi qüvvələrinə qarşı vuruşub öldü. Bu illərdə "Ağ İnqilab" adı altında həyata keçirilən torpaq islahatı Qaşqay ların zəifləməsinə və mövcud əyalət qaydalarının devrilməsinə səbəb oldu. 1979-cu ildə İran İslam Respublikasının qurulmasından sonra İrani tərk etmək məcburiyyətində qalan Qaşqay liderləri vətənlərinə qayıtdılar. Bu şəxslər yeni rejimin hökmdarları ilə görüşdülər və

onlara kömək etməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Lakin bu konsensus(razılaşma) baş tutmadı. 1982-ci ildə Şiraz və Firuzabad ətrafında rejim qüvvələri ilə Qaşqay lar arasında qanlı toqquşmalar baş verdi. Nəticədə, Qaşqay xanı (Xusrov Xan) həmin il Firuzabadda edam edildi (Çelik 2014: 27-28).

Qaşqay lar türk dünyasının ən cənub icmasıdır. Müasir İranda onlar Fars, İsfahan, Buşehr, Çaharmahal və Bəxtiyari, Kuhgiluyə və Boyer-Əhməd, Xuzistan, Kirman və Hörmüzqan kimi əyalətlərdə yayılmışdır (Dolətkhah 2016: 460). Bu geniş ərazidə Qaşqay bölgəsi Şiraz ətrafında mərkəzləşmiş üç hissəyə bölünür: Qaşqay yay otlaq bölgəsi (Şirazın şimal bölgələri), Qaşqay qış otlaq bölgəsi (Şirazın cənub bölgələri) və mərkəzi bölgə (Şiraz ətrafında). Bundan əlavə, müharibələr, sürgünlər, köçlər və digər sosial-iqtisadi səbəblər üzündən Qaşqay lar tarix boyu Səfəvi dövründən günümüzdə qədər İranın Xorasan, Mazandaran və Tehran kimi bölgələrində də məskunlaşmışlar. Bunun yanında, müxtəlif səbəblərdən Amerika və İngiltərə kimi digər ölkələrə köçlər olmuşdur.

Rəsmi İran statistikasına etnik bölgünü əks etdirmədiyindən, Qaşqay ların əsl əhalisini müəyyən etmək mümkün deyil. Bu, qismən İran hökumətinin etnik kimliyi boğmaq yanaşması ilə bağlıdır. Qeyri-rəsmi mənbələr Qaşqay əhalisi ilə bağlı ziddiyyətli rəqəmlər təqdim edir və bu rəqəmlər çox vaxt təxminlərə və ya müşahidələrə əsaslanır. Rəqəmlərin dəqiqliyinə mane olan digər amil isə Qaşqay əhalisinin böyük bir hissəsinin artıq məskunlaşmasıdır. Həqiqətən də, son mənbələrdə təqdim olunan məlumatlar da bu çətinliyə işarə edir. Qaşqay ların sayı Boeschotendə 570.000 (1998: 1-15), Dolatkhahda 1.500.000 ilə 2.000.000 arasında (2010: 108), Albayrakda 2.000.000 ilə 2.500.000 arasında (2013: 980-981) və xaricdə yaşayan Qaşqay lar da daxil olmaqla Ataizidə təxminən 4.500.000 (2017: 45) olaraq göstərilir. Bu yaxınlarda tamamlanan doktorluq dissertasiyasında İsfahan, Çaharmahal və Xuzistan kimi

bölgələrdə yaşayan keçmiş sakinlər də daxil olmaqla, bu rəqəmin 4.000.000-dan çox olduğu təxmin edilir (Rezaei Əməleh 2023: 11).

Qaşqay ların özünəməxsus təbəqələşmə və qəbilə sistemi var. Bu təbəqələşmənin strukturu və liderləri, ən böyüyündən ən kiçiyinə qədər, aşağıdakılardır: el (lider: elxanı “ilxan”; köməkçi: elbeyi), tayfa (lider: kəlanter), tire (lider: kiha ~ kethuda “kahya”), bunku (lider: aksakal), beyle ~ ocak (lider: aksakal), oba (geniş ailə) ~ evli (ailə, ev təsərrüfatı) (lider: baba, ailə) (bax: Rezaei Əməleh 2023: 46-47). Qaşqay lar arasında sosial təbəqələşmə əsasən qan bağlarına əsaslanan ailə vasitəsilə davam edir. Lakin, bu sistemdə sosial və iqtisadi güc də rol oynayır. Qədim türk sosial və inzibati quruluşunun güclü izlərini daşıyan bu sistem, Qaşqay lar üçün çox vacib və müəyyənədicə bir xüsusiyyətdir. Çünki Qaşqay xalqı bir-birindən “Hansı qəbilədəsiniz?” sualını verir. bir-birini tanımaq üçün.nağarayan4 (< ne “ne” + ğara “oğlan” + -(y)an)

Rəsmi İran statistikasına etnik bölgünü əks etdirmədiyindən, Qaşqay ların əsl əhalisini müəyyən etmək mümkün deyil. Qaşqay lar türk dünyasının ən cənub icmasıdır. Müasir İranda Qaşqay lar Fars, İsfahan, Buşehr, Çaharmahal və Bəxtiyari, Kuhkiluyə və Boyer-Əhməd, Xuzistan, Kirman və Hörmüzqan kimi əyalətlərdə yayılmışdır (Dolətkhah 2016: 460). Bu geniş ərazidə Qaşqay bölgəsi mərkəzi Şiraz olmaqla üç hissəyə bölünür: Qaşqay yay otlaq bölgəsi (Şirazın şimal bölgələri), Qaşqay qış otlaq bölgəsi (Şirazın cənub bölgələri) və mərkəzi bölgə (Şiraz ətrafında). Bundan əlavə, müharibələr, sürgünlər, köçlər və digər sosial-iqtisadi səbəblər üzündən Qaşqay lar Səfəvi dövründən günümüze qədər İranın Xorasan, Mazandaran və Tehran kimi bölgələrinə də köç etmişlər.

Qaşqay ların özünəməxsus təbəqələşmə və qəbilə sistemi var. Bu təbəqələşmənin strukturu və liderləri, ən böyüyündən ən kiçiyinə qədər, aşağıdakılardır: el (lider: elxanı “ilhan”; köməkçi: elbeyi “ilbeyi”), tayfa (lider: kəlanter), tire (lider: kiha ~ kethuda “kahya”), bunku (lider: aksakal), beyle ~ ocak (lider: aksakal), oba (geniş ailə)

~ évli (ailə, ev təsərrüfatı) (lider: baba, ailə) (bax: Rezaei Əməleh 2023: 46-47). Qaşqay lar arasında sosial təbəqələşmə əsasən qan bağlarına əsaslanan ailə vasitəsilə davam edir. Lakin, bu sistemdə sosial və iqtisadi güc də rol oynayır. Qədim türk sosial və inzibati quruluşunun güclü izlərini daşıyan bu sistem, Qaşqay lar üçün çox vacib və müəyyənədicə bir xüsusiyyətdir. Çünki Qaşqay xalqı bir-birini tanımaq üçün “Hansı qəbilədənsiniz?” nağarayan^ƒ (< ne “ne” + ğara “boy” + -(y)an) sualını verir.

Qaşqay elinin başındakı xanlar (elxanlar) uzun illər Firuzabad və Faraşabadınⁱ regional valiləri hesab olunurdular; onlar Elxan-yi Məmləkət-i Fars titulunu daşıyırdılar. Bu titul Qaşqay xanlarına bölgə üzərində böyük nəzarət imkanı verir və onları dövlət bürokratları statusuna qaldırırdı. Qaşqay lar son dövrlərə qədər ənənəvi inzibati sistemlərini qısqançlıqla qoruyub saxlayırdılar (Çelik və Durukoğlu 2016: 21). Bu gün Qaşqay bölgəsində altı böyük tayfa və yüzrlərlə tabe tayfa var. Altı böyük tayfa bunlardır:^ə Əmələ Tayfasıⁱⁱ, Böyük Kəşkollu Tayfası, Kiçik Kəşkollu Tayfası, Dərəşorlu Tayfası, Şeşbeyli Tayfası və Farsımədan Tayfası. Bu gün Qaşqay ların ənənəvi inzibati sistemi (el birliyi) dağılmış və onların Sosial nizam çökmüşdür. Qaşqay əhalisinin kiçik bir hissəsi köçəri həyat tərzini sürməyə davam etsə də, böyük əksəriyyəti bir çox əyaləti əhatə edən geniş bir ərazidə oturaq həyat tərzini keçirir. Təəssüf ki, bu inkişaf, xüsusən də fars mədəniyyətinin təsiri altında, Qaşqay dilinin və mədəniyyətinin korlanmasına və unudulmaq üzrə olduğu bir prosesə səbəb olub.

2. Qaşqay Türkcəsi

^ƒ Bu ifadə həm də Qaşqay türkü olan Moslem Rzai Əmələdən qeydə alınıb və yazılıbdır.

^ə Qaşqay elinin tayfa və tirə bölmələrinin sayı mənbədən asılı olaraq dəyişə bilər.

Qaşqay Türkcəsi, indiki İranda Fars, İsfahan, Buşehr, Çaharmahal və Bəxtiyari, Kuhgiluye, Boyer-Əhməd, Xuzistan, Kerman və Hörmüzqan kimi əyalətlərə yayılmış Qaşqay bölgəsinin türk elementlərinin (tayfa və tirələrinin) dialektal qrupuna aiddir. Qaşqay türkcəsi ilə bağlı ilk dilşünaslıq tədqiqatlar Romaskeviç (1925), Stein (1935), Kowalski (1937), Jarring (1940) və Menges (1951) kimi xarici tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır (bax: Doğan 2020). Bu cür tədqiqatlar, xüsusən də aspirantura dissertasiyaları (yüksək lisans tezləri) ilə həm xaricdə, həm də Türkiyədə, xüsusən də 90-cı illərdən etibarən geniş vüsət almışdır. Türk dilini və ya oğuz qrupu dialektlərini təsnif edən bəzi araşdırmalarda Qaşqay türkcəsi də qiymətləndirilmişdir. Həm bu tip tədqiqatlarda, həm də Qaşqay türkcəsi ilə bağlı məlumatlar qısaca belədir: Hər şeydən əvvəl, daha əvvəlki araşdırmalarda Mengesin (1951) oğuz qrupu daxilində Qaşqay türkcəsini Türkiyə türkcəsinə yaxın qeyd etməsi diqqət çəkir. Daha sonra Cəfəroğlu və Doerfer (1959: 281) və Hey`ət (2008: 295) kimi ilk araşdırmalarda Qaşqay türkcəsi Azərbaycan türkcəsinin ləhcəsi kimi görüldü.

Tekin və Ölmez (2003: 145, 152) də oxşar yanaşmaya malikdirlər. Oğuz türkcəsinin prototürk kâl- “qalmaq” feline (əsas uzun saitin /Q/ samitli statusuna görə) əsasən təsnif edildiyi bu tədqiqatda, Qaşqay türkcəsi Azərbaycan türkcəsi, Təbriz ləhcəsi, Kərkük və Ərbil ləhcələri və Şərqi Anadolu ləhcələri ilə birlikdə gäl- alt qrupunda təqdim olunur. Bundan əlavə, o, Əfqanıstan/Kabil ətrafındakı Əfşar ləhcələri ilə yanaşı, Azərbaycan ləhcələri arasında da yer alır.

1. kâl- yarımqrup: Xorəzm oğuz şivələri.
2. gäl- altqrup: Türkmən türkcəsi, Truhmenⁱⁱⁱ ləhcəsi, Xorasan türkcəsi.
3. gäl- altqrupu: Azərbaycan türkcəsi, Qaşqay və Aynallu^{iv} türkcəsi, Təbriz ləhcəsi, Kərkük və Ərbil ləhcələri, Şərqi Anadolu dialektləri.

4. ƙal- altqrup: Türkiyə türkcəsi, Qaqauz türkcəsi (Tekin və Ölmez 2003: 145, 152).

Doerfer (1987: 242-251) daha sonra İrandakı türk ləhcələri ilə bağlı araşdırmalarının nəticələri ilə fərqli bir təsnifat cədvəli təqdim etdi. Qaşqay türkcəsinin də daxil olduğu Güney Oğuzların Azərbaycan türkcəsinin ləhcələri kimi göstərilə bilməyəcəyini və oğuzcaya əsaslanan ayrıca dil coğrafiyasının olduğunu xüsusilə vurğuladı. Sözügedən cədvəldə Oğuz qrupu üçün Azərbaycan, Xorasan və Qaşqay türklərinin mövqeləri dəyişib:

1. Qərbi Oğuz: Türk dili (Qaqauz türk dili və Kırım Osmanlı türk dili daxil olmaqla).
2. Mərkəzi Oğuz: Azərbaycan türk dili.
3. Cənubi Oğuz: Qəzvinə qədər uzanan ləhcələr (Qaşqay tipli ləhcələr).
4. Şimal-Şərq Oğuz: Xorasan türk dili (Özbək oğuz dili daxil olmaqla).
5. Şimal-Qərb Oğuz: Türkmən türk dili.

Johanson (1998: 83) Oğuz türkcəsini (Cənub-Qərb qolu) üç alt qrupa bölmüşdür. Qaşqay türkcəsi də bu təsnifatda Cənubi Oğuz qrupuna daxildir. Burada Cənubi Oğuz qrupu Doerfer tərəfindən formalaşdırılan linqvistik coğrafiyaya bənzəyir:

1. GBB: Qərbi Oğuz qrupu (Türkiyə, Qaqauz türk və Azərbaycan türk dilləri).
2. GBD: Şərqi Oğuz qrupu (Türkmən türk və Xorasan türk dilləri).
3. GBG: Cənubi Oğuz qrupu (İranda danışılan Qaşqay , Sunqur və Aynallu ləhcələri və Əfqanıstanın Əfşar ləhcələri).

Johansonun son təsnifat tədqiqatında Oğuz türkcəsinin alt qrupları dəyişməz qalsa da, Cənubi Oğuz qrupu da Cənubi Azərbaycan

ləhcələrini, İraq türkcəsi ləhcələrini və Cənub-Şərqi Anadolu ləhcələrini əhatə etməklə genişləndirilmişdir (2021: 53-54).

Alışık (2002: 227-243) Cənubi Azərbaycan türkcəsini yeddi ləhcə qrupuna qruplaşdırmış və onların arasında Qaşqay türkcəsini də daxil etmişdir:

1. Şimal-qərb dialektləri: Təbriz, Urmiyə.
2. Qaşqay .
3. Aynallu.
4. Sungur.
5. Qum.
6. Kabil əfşar ləhcəsi.
7. Şimali İraq ləhcəsi.

Gökdağ (2006: 35), Ataizi (2017: 53) və nəhayət Ercilasun (2020: 4) kimi bəzi son araşdırmalarda Qaşqay türkcəsi Azərbaycan türkcəsinin ləhcəsi kimi qeyd edilmişdir. Çelikin (2020: 8) araşdırmasında Qaşqay türkcəsi Qərbi Oğuzda öz təbirincə yer alır.

Lakin, Oğuz qrupunun üzvləri üçün müəyyən meyarlara əsaslanan Qaşqay türk dil sahəsi Azərbaycan dil sahəsindən fərqlidir və Xorasan və ya Türk dil sahəsi ilə birləşir. Məsələn, Qaşqay türk şivələrindəki şəkilçilərdə və sözlərdə /ŋ/ ^v samitinin qalıcılığı, çoxhecalı isimlərin sonunda /k/ > /ğ/ səslənməsi, əvəzlik törəmə şəxs şəkilçilərinin formaları, -lAyl^{vi} şəkilçisi, İnkâr indiki zaman şəkilçiləri, arzu qoşma cədvəli,^{vii} -(y)AnçA(z)^{viii} sifət şəkilçisi və s. Xorasan (Bocnurd dialekti) türkcəsi ilə ortaq xüsusiyyətlərdir. Digər tərəfdən, -(y)X^{ix} **təsir hal şəkilçisi**, -(X)yor^x ~ -Ayor **indiki zaman şəkilçisi**, bildirilən keçmiş zamanın qoşma cədvəli ^{xi} (bütün şəxslərdə -mXş-in olması), mürəkkəb fellərin birinci zaman şəkilçisində -lAr şəkilçisinin ^{xii} olması, inkar qabiliyyət quruluşu -(y)AmA-^{xiii}, -dXK^{xiv} **sifət şəkilçisinin hərəkət ismi kimi funksiyası**; və

egmeg “əkmək”, bul- “bulmax/tapmaq”, düş- “düşmək (enmək dəyil)”, dön- “dönmək/qayıtmaq” və qonuş- “konuşmaq/danışmaq” kimi sözlər də onu Türkiyədəki türk dili sahəsinə (yazılı dil və Qərb qrupu ləhcələri) bağlayan meyarlardır (ətraflı məlumat üçün Doğan 2022-yə baxın). Buna görə də, Qaşqay türkcəsini Azərbaycan türkcəsinin və ya başqa bir Oğuz ləhcəsinin ləhcəsi hesab etmək ağlabatan görünür. Qaşqay türkcəsi, onu paylaşan digər ləhcələrlə birlikdə ayrı bir qrup təşkil edir. Doerferin (2006: 93-95) qeyd etdiyi kimi, Qaşqay türkcəsi Oğuz türkcəsinin cənub qoluna daxil edilməlidir. Əlbəttə ki, bu fakt Qaşqay türkcəsinin linqvistik(dilbilimsel) xüsusiyyətlərindən və Oğuz bölgəsindəki mövqeyindən irəli gəlir. Qaşqay türkcəsi təbii olaraq digər Oğuz ləhcələri ilə ortaq olan bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu birləşmələrin bəziləri ortaq Oğuz xüsusiyyətləri, bəziləri tarixi əlaqələrdən və ya kəsişmələrdən qaynaqlanan xüsusiyyətlər, bəziləri isə xüsusilə İranda simbiotik/ *Sıx fiziki təmasda yaşayan iki fərqli orqanizm arasındakı qarşılıqlı təsir ümumiyyətlə hər ikisi üçün faydalıdır./* münasibətlər nəticəsində formalaşmış xüsusiyyətlərdir (bax: Doğan 2022).

Son illərdə Qaşqay türkcəsinin bütün sahəsini (mümkün qədər) əhatə edən doktorluq dissertasiyaları hazırlanmışdır. Təbii ki, bu dissertasiyalarda Qaşqay türkcəsinin dialekt sahələri (qrupları) müzakirə edilmişdir. Yə`qubi (2023: 101-107) Qaşqay türkcəsini birbaşa altı əsas tayfa (boy) altında qruplaşdırmışdır: Əmələ dialekt, Şeşbəyli dialekt, Dərəşorlu dialekt, Farsımedan dialekt, Böyük Kəşkollu dialekt və Küçük Kəşkollu dialekt. Digər tərəfdən, Rezaei Əməleh (2023: 246-254) dil xüsusiyyətlərindən çıxış edərək Qaşqay türkcəsində yeddi dialekt qrupunu müəyyən etmişdir: 1. qrup (Əmələ, Dərəşorlu, Kəşkollu və Bollu tayfalarının dialektləri); 2. qrup (Şeşbəyli dialekt); 3. qrup (Gəlləzən dialekt); 4. qrup (İğdır, Nemedi və Bayat dialektləri); 5. qrup (Qaraqanlı ləhcəsi); 6-cı qrup (Farsımedan, Mosullu və Bəydili ləhcələri); 7-ci qrup (Bulverdi ləhcəsi).

Bu gün Qaşqay xalqının əksəriyyəti ikidilli olub, ana və fars dillərində danışır. Qaşqay türkcəsi nəslə kəsilməkdə olan dillər arasındadır, lakin məhv olmaqdan çox uzaqdır (Dolətkhah 2016: 468). Hazırda həm sosiolingvistik göstəricilər, həm də Qaşqay türkcəsinin lehinə görülməli fəaliyyətlər buna işarə edir. Xüsusilə, son illərdə ana dilində nəşr fəaliyyətlərinin (ədəbi əsərlər, lüğətlər, mətbuat və s.) artması və gənc nəslin internetdə Qaşqay türkcəsi üçün açdığı məkan bu baxımdan diqqətəlayiq və ümidvericidir.

Hüquqi statusun və institusional dəstəyin olmaması, eləcə də nüfuzlu, dialektik variantın olmaması kimi səbəblərə görə, Qaşqay türkcəsi üçün standartlaşdırılmış yazılı dildən danışmaq mümkün deyil. Lakin, bu gün Qaşqay xalqı yazılı əsərlər yaradır. Son nəşrlərdə İranda etibarlı və dominant olan ərəb əsaslı əlifbadan istifadə olunub. Əlbəttə ki, bu mətnlərdə əks olunan əlifbalarda heç bir standart yoxdur. Üstəlik, müəlliflər mətnlərində müxtəlif yazı üsullarına müraciət ediblər. Xüsusilə 2000-ci illərdən bəri Qaşqay xalqı da dillərini Latin əsaslı əlifba ilə yazmağa başlayıb.

Hüquqi statusun və institusional/kurumsal dəstəyin olmaması, eləcə də nüfuzlu, dialektik variantın olmaması kimi səbəblərə görə, Qaşqay türkcəsi üçün standartlaşdırılmış yazılı dildən danışmaq mümkün deyil. Lakin, bu gün Qaşqay xalqı yazılı əsərlər yaradır. Son nəşrlərdə İranda etibarlı və dominant olan ərəb əsaslı əlifbadan istifadə olunub. Əlbəttə ki, bu mətnlərdə əks olunan əlifbalarda heç bir standart yoxdur. Üstəlik, müəlliflər mətnlərində müxtəlif yazı üsullarına müraciət ediblər. Xüsusilə 2000-ci illərdən bəri Qaşqay xalqı da dillərini Latin əsaslı əlifba ilə yazmağa başlayıb.

Bu tendensiyanın/gedişin ilk nümunəsi Cəfər Eyvəzi Yadıkurinin 2015-ci ildə Şirazda nəşr etdiyi "Mə`zun Qaşqay ı Şe'irleri" (adlı əsərdir. Məqsəd əsəri bu əlifbadan istifadə edərək Azərbaycan və Türkiyədə daha asan əlçatan və oxunaqlı etmək idi. Tanınmış Qaşqay dilçisi Əsədullah Mərdani bu təşəbbüsə görə minnətdarlığını bildirərək bu kitaba ön söz yazıb. Latin əlifbasının ilk

istifadəsini qeyd edən bu kitabda türk əlifbasından hərflər, eləcə də é (ə üçün), ɳ (damaq n üçün), q (velar g üçün), x (velar h üçün) və w (dodaq v üçün) kimi hərflər istifadə olunur. Şifahi mənbələrdən toplanan məlumatlara görə, Qaşqay türkcəsində yazıda latın əlifbasının istifadəsi zamanla daha geniş yayılacaq kimi görünür. Bu baxımdan, Qaşqay ziyalıları arasında Latın əlifbası əsaslı əlifbaları Azərbaycan və ya türk dilləri üçün model kimi qəbul etmək meyləli var.

5. Qaşqay ədəbiyyatına bir baxış

Qaşqay xalqı əsrlər boyu köçəri həyat tərzini keçirdiyinə görə zəngin şifahi ədəbiyyata malikdir. Şifahi ədəbi janrlar Qaşqay mədəniyyətinin, ruhunun və sirlərinin daşıyıcısı kimi xidmət etmişdir. Qəhrəmanlıq və sevgi epik nağılları, xalq hekayələri və atalar sözləri çox canlı qalan şifahi ədəbiyyatın əsas mənbələrindəndir. Məsələn, türk dünyasının birləşdirici elementi olan Koroğlu dastanı olduqca geniş yayılmışdır. Əsli Kərəm, Qərib Şahsənəm və Mahmud Nigar kimi məhəbbət dastanlarından əlavə, Qaşqay xalqına məxsus "Axsak Ceyran", "Yollu ilə Yolsuz Qardaşlar", "Ala Dev", "Seyd-i Xan", "Mihr-i Xaver", "Allı Daşaklı" və "Çirkin Qız Gözəl Qız" kimi dastanlar da mövcuddur (Rezaei Əməleh 2016: 23).

Digər tərəfdən, köçəri həyat tərzinə görə Qaşqay xalqı kifayət qədər inkişaf etmiş yazılı ədəbi ənənə inkişaf etdirməyib. Bu kontekstdə Mə`zun və Yusif Əli bəy Qaşqay ədəbiyyatının zirvə şairləri kimi xüsusilə qeyd edilməlidir. Hər iki şair Qaşqay dünyasının bir hissəsi olmaqla yanaşı, həm də klassik ədəbi ənənənin nümayəndələridir. Xüsusilə Mə`zun şeirlərində Yunus Əmrə, Əhməd Yəsəvi, Nəvayi və Füzuli kimi məktəblərin izlərini müşahidə etmək mümkündür. XIX əsr şairlərinin klassik və xalq poeziyası janrlarında əsərlərini toplayan "Qəaqay"i Şi'ri ya Asar-i Şu'əra-yi Qəaqai" əsəri də Qaşqay ədəbiyyatı baxımından dəyərlidir. Bu əsər Şəhbaz Şəhbazi tərəfindən illərlə tərtib söyləri nəticəsində yaradılmışdır (bax: Yə`qubi 2011). Bu əsərdə Mə`zun, Yusif Əli Bəy, Xosrov Bəy, Məhəmməd İbrahim, Kul Oruc, Bayatlı Hüseyn Əli Bəy, Rəhimli Nemətullah Bəy və Şayli Əli kimi mühüm Qaşqay şairlərinin şeirləri bir araya gətirilmiş və beləliklə, unudulmaqdan xilas edilmişdir.

Əlaqəli mənbələrdə çağdaş Qaşqay ədəbiyyatının nümayəndələri Təhmas Şaqaqı Bollu, Davud Həsən Ağalı, Teymur Qurdani Bulverdi, Mansur Şah Muhəmmədi Mehtərxana, Həmrah Danişvər Kohba, Əli Ekbər Həsəni Təyibli, Ə`zəm Əmir Teymuri Gurekani, İmaqulu Cəhangiri Cumailu, Halmedi Ali Cumailu, R. Şəhbazi Borbor, Piran Muxtari Çigini, Maral Rızai Rəhimi, Əvəzullah Səfəri Kəşkollu, Arsalan Mirzai Təyibli, Kambiz Nəcəfi Çobanqara, Bəhmən Muradi Ələmdarlı, Novzər Ustuvər Dərəşorlu, Arman Fərhang Şorbaxlı, Ali Fereyduni Kələli, Kave İrəvani Okçulu, Fəttanə Muradi Qaraqanlı, Raziye Kazimi Kurrani, Soğra Muradi, Duman Əjdəri Bulverdi, Pəriçehr Muhəmmədzadə Kadılı Borbor, Səhər Kəşkollu, Təyyibə Kərimi Cəfəbəyli kimi adlar (Rezəei Əməleh 2016: 23; Doulatəbadi 2017: 144-341) qeyd edildi. Bu adlar ədəbi sahədə əsasən poeziyaları ilə tanınır. Bölgədən topladığımız məlumatlara əsasən, müasir şairlər həm klassik poeziya formalarını, həm də müasir poeziyanı sərbəst qafiyədən istifadə edərək yazır.

Qaşqay ədəbiyyatında qısa hekayələr və romanlar kimi janrlar azdır.*

Bunlardan bəziləri fars dilində Qaşqay yazıçıları tərəfindən yazılmışdır. Bu əsərlər ümumiyyətlə Qaşqay xalqının köçəri həyatından bəhs edir. Bu janrlara Muhəmməd Bəhmən Beyginin (1990, 2000) Buxāri-yı MənŞ İl-i Men “Mənim elim, mənim ocağım” və Be Ocağət Qasem “Ocağının and olsun”, Sohrab Hatəmi-i Bəhmən Beyginin (2005) Şəbhā-yı İl “Qaşqay xalqının gecələri” və Menuçehr Kiyani (2005) “Əfsānehā ve qıssahā-yı İl-i Qaşqay i” “Qaşqay xalqının hekayələri və əfsanələri” (Doulatəbadi 2017: 109) əsərlərini misal göstərmək olar. Bundan başqa, Qaşqay türkcəsində yazılmış ilk hekayə kitabı (şeyrdən başqa ilk yazılı əsər) Fəttanə Muradi Karakaninin (2008) "Alıncak Ulduzu" əsəridir. Bundan əlavə, Raziye Kazemi Kəraninin (2012) "Quşlara daş atan oğlan" adlı qısa hekayələr toplusu daha sonra nəşr olundu. İsa Rəhmaninin (Doğanlı) "Kumbuca Paşa" əsərinin (2018) tərcüməsinə də diqqət yetirilməlidir. Əsər Antuan De Sent-Ekzüperinin Leon Vertin "Kiçik Şahzadə" əsərinin tərcüməsinə əsaslanır. Bu əsərdə Rəhmani (Doğanlı) haqqında yazdığı Qaşqay türkcəsinin iki variantını təqdim edir: standart variant və yerli variant. Standart Qaşqay

* Qaşqaylarla bağlı Türkiyədə Alper Aksoy tərəfindən yazılmış Kutlu Törə (1987) romanını xatırlatmaq lazımdır. Roman Qaşqay xalqının İkinci Dünya Müharibəsi zamanı və ondan sonra pan-farsist praktikalarına və vətənlərini işğal edən ingilislərə qarşı mübarizəsindən bəhs edir; onların nəcibliyi, azadlığı və ənənələrə sadiqliyi kimi mövzular ətrafında toxunur.

variantı türk mənşəli lüğətə aiddir; yerli variant isə fars və ərəb kimi digər dillərdən götürülmüş lüğətə aiddir. "Kumbuca Paşa" qısa hekayələr toplusu da Türkiyədə Atıcı (2021) tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. Qaşqaylar arasında şifahi ədəbi məhsullardan biri olan Mihr-i Xaver Mah-ı Məğrib Dastanı. Türki-yi Qaşqay ı "Şərqi günəşi, qərbi ayı. Qaşqay türkcəsində dastan" adlı dastan Soğra Muradi Kəşkollu (2009) tərəfindən nəsr və nəzmlə yazılmışdır. Nəhayət, Davud Həsənağayi Kəşkollu nun ana dilində yazdığı "Yasak Sevdə" romanını qeyd etmək lazımdır. Sözügedən romanın bədii əsərində müəllif Qaşqayların ənənəvi həyatını təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

4. Əvəzullah Səfəri Kəşkollu : Şeirlərindəki Həyat və Mövzular

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu 1969-cu ilin aprel ayında Qaşqay xalqının qışlaqları sayılan Qır və Karzin şəhrinin Hənqam^{xv} bölgəsində anadan olub. Təhsilinə köçəri məktəblərdən biri olan Kəşkollu tayfasına məxsus bir məktəbdə başlayıb. Orta məktəbi Əbu-Əksər məktəbində və Firuzabad şəhəri yaxınlığındakı Ceydeşt kəndində oxuyub. 1982-ci ildə, 13 yaşında İran-İraq müharibəsində könüllü olaraq iştirak edib və bir il cəbhədə olub. Daha sonra Əvəzullah bəy Firuzabadda pedaqogika məktəbinə getməyə başlayıb və təhsilini sosial elmlər sahəsində başa vurub.

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu əmisi qızı ilə evləndi və onların Sona adlı bir qızı oldu. Əvəzullah bəy əvvəlcə qızına Asena adını vermək istədi, lakin bu ad rəsmi İran hakimiyyəti tərəfindən etiraz doğuran hesab edildi və qeydiyyatdan alınmadı. Əvəzullah bəy hazırda ailəsi ilə birlikdə Şirazda yaşayır.

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu təkcə ənənəvi formalarda yazdığı şeirləri ilə deyil, həm də yeni poetik formalar yaratmaqla ədəbi hərəkətin qabaqcılı kimi müasir Qaşqay ədəbiyyatında iz buraxmışdır. O, buna Qaşqay ədəbi ənənəsindən ayrılmadan nail olmuşdur. Bu baxımdan Əvəzullah Səfəri Kəşkollu, müasir şairlər arasında bəyənilmiş və onun yeni poetik formaları da onlar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu nun ədəbiyyat (şeir, qısa hekayələr), tarix və tədqiqat kimi müxtəlif janrlarda yazılmış kitabları var. Lakin qeyd etmək

^{xv} Bu roman hələ nəşriyyat tərəfindən nəşr olunmayıb, buna görə də onun nəşri ilə bağlı təfərrüatlar verilə bilməz. Romanın nəşri və məzmunu haqqında məlumat regiondakı şifahi mənbələrdən əldə edilib.

lazımdır ki, onun ən məşhur əsəri "Yettim Yal" adlı şeir kitabıdır. Şairin nəşr olunmuş kitabları aşağıdakılardır:

1. (2004). Təvəllüd-i dər Atəş. Məcərrā-yi Şikənce və İ' dām-i Behmen Bahadur-i Qaşqayı Təvəssut-i Dojximān-i Şah (Odda Doğulmaq. Bəhmən Xan Qaşqayinin və onun döyüşçü yoldaşlarının zalım şah rejimi tərəfindən işgəncəyə məruz qalması və edam edilməsi), Kiannəşr Nəşriyyatı, Şiraz.
2. (2010). Sami Kəlanter-i Hunərmənd. Nigāhi be Zendəgi-yi Hac Musa Han Kəşkuli (Kəşkollu Heyətinin Rəssam Rəhbəri Hacı Musa Han Saminin Həyatına Baxış), Kiannəşr Nəşrləri, Şiraz.
3. (2010). Yettim Yal (Yetim Təpə), Həməra Nəşrləri, Şiraz.
4. (2014). Divan-ı Eş` ar-i A` zam Əmir Teymuri (Əzəm Əmir Teymurinin şeirləri divanı), Nameh Parsi nəşrləri, Şiraz.
5. (2017). Mahi-yi Nogrēi (Gümüş Balıq), Yaşıl Alma Nəşrləri, Şiraz.

Əvəzullah Səferi Kəşkollu poetik dildə Quran, Oğuz türkləri, Qaşqay lar arasında qadınların rolu və xalça lüğəti kimi mövzularda əsərlər hazırlamağa davam edir.

Əvəzullah Seferi Kəşkollu nun əsərləri arasında 2010-cu ildə Şirazda nəşr olunmuş "Yettim Yal" adlı şeir toplusu da var.[^] 319 səhifədən ibarət olan kitabın üz qabığında ərəb əlifbası ilə "Yettim yal" və "Türk dilində şeir və ədəbiyyatın köklərinə bir baxış" başlıqları, arxa üz qabığında isə latın əlifbası ilə yazılıb. Şairin adı ərəb əlifbası ilə üz qabığında Əvəzullah Səferi Kəşkolî (Kuçənde), latın əlifbası ilə üz qabığında isə Əvəzullah Səferi Kəşkollu (Kuçənde) kimi yazılıb. Şairin adı ilə yanaşı yazılmış "köçən" mənasını verən "kuçənde" sözü, şeirlərində istifadə etdiyi Əvəzullah Seferi Kəşkollu nun təxəllüsüdür.[^] Bundan əlavə, arxa üz qabığında şairin farsca bir beyti və qısa bir türkcə şeiri də yer alıb.

[^] "Yettim Yal" kitabı Talip Doğanın (2020) Türkiyədə apardığı elmi tədqiqatın

mövzusu olmuşdur. Bu tədqiqatda şeirlər transliterasiya əlifbasına və türk dilinə köçürülmüşdür. Bundan əlavə, transliterasiya olunmuş mətnlər əsasında Qaşqay türk dilinin qrammatikası hazırlanmışdır. Bu tədqiqata Əvəzullah Səferi Kəşkollunun həyatı və əsərləri haqqında məlumat almaq üçün müraciət edilmişdir.

[^] kuçənde "köçən" < Far. kûçiden "köçmək" + -ende (sifət əmələ gətirən şəkilçi); Far.

kûçiden "köçmək" < Türkcə köç- "köçmək".

“Yettim Yal” kitabının giriş hissəsində bəzi müasir Qaşqay şairləri tərəfindən Əvzullah Səferi Kəşkollu nun şeirlərinin qiymətləndirilməsi yer alır (2010: 7-29). Bu qiymətləndirmələr ümumiyyətlə şairin Qaşqay poeziyasına gətirdiyi yeniliklərə yönəlib. Bu bölmədə şairlər Daryuş Xan Bahaduri, Mahmud Nadiri Dərəşuri, Mensur Şah Məhəmmədi, Doktor Nadir Abdullahi, Ərsalan Mirzayi və Kave İrəvani Kəşkulinin yazıları yer alır. Bu bölmələrdə Ərsalan Mirzayi istisna olmaqla, bu şairlər fikirlərini fars dilində yazmışlar. Bundan sonra Əvzullah Səferi Kəşkollu nun fars dilində yazdığı “Səmimi (İçdən)” (2010: 31-34) adlı bir bölmə var. Burada şair öz xalqı olan Qaşqaylara qarşı hisslərini və düşüncələrini ifadə edir. O, həmişə onların kimliyi, daşıdıqları dəyərlər və üstünlükləri ilə fəxr etdiyini bildirir. O, Qaşqay xalqına oyanmağı, özünə gəlməyi və yenidən ayağa qalxmağı məsləhət gördü.

Kitabın növbəti fəsiləri Qaşqay türkcəsində yazılıb. Giriş fəsilində Əvəzullah Səferi Kəşkollu Qaşqay poeziyası haqqında məlumat verir. Bu çərçivədə o, Qaşqay poeziyasında istifadə edilən asanak, giraylı, koşma, divani, şahətayı, beşlik, eysi asanak, artı giraylı, eysi göşma, artı göşma, eysi divani, ağca göşma və yengi göşma kimi klassik poetik formaları, eləcə də yaratdığı yeni poetik formaları izah edir. O, həmçinin şeirlərinin struktur formalarını da təsvir edir. Əvəzullah Səferi Kəşkollu nun digər unikal cəhəti onun türkpərəst yanaşmasıdır. Onun bu xüsusiyyəti müəyyən ədəbi terminlər üçün türkcə qarşılıqlar yaratmasında özünü göstərir. Əvəzullah bəyin əsərində aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: arhac (qafiyə), düzüm (beyt), taydüzüm (şeir), düzgü (qaçınmaq), başdüzüm (matla), sondüzüm (makta), baydüzüm (şah beyti) (2010: 35-68).¹⁷ Kitabın aşağıdakı bölmələri şairin şeirlərinə aiddir. Kitabda şeirlər asanak, giraylı və s. formalarda təqdim olunur (2010: 68-319).

Kitabın adı Firuzabadın cənubunda, Kəşkollu tayfasının qışlaqlarında yerləşən “Yetim Təpə” mənasını verən Yettim Yal adlı təpəyə əsaslanır. Qaşqaylar arasında təcrid olunmuş, ağacsız təpələrə “Yetim Təpə” mənasını verən Yettim Yal deyilir. Kitaba adını verən və beş misralı (32 bənd) bəndlərlə yazılmış “Yetim Yal” şeiri Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın *Heydər Babaya salam* şeirindən nümunə götürülmüşdür. Eynilə,

¹⁷ Şair qeyd etmişdir ki, “arxac” terminini Qaşqay xalçaçılığının lüğətindən götürmüşdür. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, Qaşqay ədəbiyyatında “düzgü” terminini ilk dəfə Nadiri Dərəşorlu işlətmişdir.

Əvzullah Səfəri Kəşkollu da şeirini Yettim Yal adlı təpə ilə söhbət edərək yaratmışdır. Həqiqətən də, bu şeirdəki bəzi ifadələr *Heydər Babaya salam* şeirini xatırladır.

"Yetim Yal" şeirində;

Gere gışler, başımızdan keçənde,
Durna, göyde səf bağlayıb üçənde,
Yettim yal'ım, əynağ_əllər köçənde,
Her ne düşməmə gözəllərin yādına,
Selām_olsun qaşqayı'nın_adına.
"Qərə qışlar, başımızdan keçəndə,
Durna, göydə səf bağlayıb üçəndə,
Yettim yal'ım, əynağ(şanlı) ellər köçəndə,
Hər nə düşməmə gözəllərin yadına,
səlam olsun Qaşqay ı'nın adına."

"Heydər Babaya salam" şeirində:

Heydər baba, ildırımlar şaxanda,
Səllər, sular şaqqıldıyıp axanda,
Qızlar ona səf bağlıyıp baxanda,
səlam olsun şovkətizə, elizə,

mənəm də bir adım gəlsin dilizə (Gökdağ və Doğan 2016: 42, 52).

Əvzullah Seferi Kəşkollu nun şeirləri ümumiyyətlə Qaşqay və Türk mədəniyyəti ilə bağlı mövzulara, məsələn, dil, tarix, mədəniyyət, vətən və sosial-siyasi məsələlərə yönəlmişdir. Şeirlərində istifadə etdiyi dil bəzəksiz, aydın və təsirlidir. O, şeirlərində demək istədiyini sadə və təsirli şəkildə ifadə edir. Əvzullah Seferi Kəşkollu nun şeirlərindəki əsas mövzulara nümunələr bunlardır:

Türkçülüyə və Türk Dünyasına Sevgi: Əvzullah Səfəri Kəşkollu

türkçülüyə dərin sevgi bəsləyən bir şairdir. O, şeirlərində bu cəhəti tez-tez vurğulayır. Bu hisslərlə o, həm türk tarixi, həm də Attila, Alp Arslan və Süleyman kimi böyük şəxsiyyətləri ilə fəxr edir:

Türk'e demiş napelon,

Ölür ammā yenilmez.

Men, altay_etteginden,

Ğanımda var nişānım.

Ğaf dağının döşündə,

Yurdum, yuwm, mekānım.

Men, atila oğluyam,

Sultān süleymān, oğlum.

Bir yanım, alpersalan,

Dünyāda ğalhan_oğlum.

Her ğesse oynamaz türk,

Ğan denizinde izmiş.

Çin dīvārın ğuranlar,

Menden ğulağı ğızmış.

“Türk’ə demiş napelon,

Ölür amma yenilməz.

Mən, altay ətəgindən,

Qanımda var nişanım.

Qaf dağının döşündə,

Yurdum, yuvm, məkanım.

Mən, atila oğluyam,

Sultan süleyman, oğlum.

Bir yanımla, alparslan,
Dünyada qalxan oğlum.
Hər kəsə oynamaz türk,
Qan dənizində yüzmüş.

Çin divarın quranlar,
Məndən qulağı qızmış.” (Doğan 2020: 88-89).

Əvzullah Səfəri Kəşkollu türk dünyasının birliyinə və gücünə inanırdı. O, lazım gələrsə, türk qollarının bir-birinə uzanacağını düşünürdü.

*Her dördü, beşi bir yerdən asılmış,
Kərvanı soyulmuş, yollar basılmış,
Üç milyon san quzzu, üç milyon ceyrən,
Şovnizm çengində yaralı al qan.
Ama sen bilməyən hansı kimsədən,
ayrıldı kökündən bir qola nədən,
Üç milyon bağlıdır, beş yüz milyona,
Gözyaşı töksə də çatar ceyhun'a.
“Hər dördü, beşi bir yerdən asılmış,
Kərvanı soyulmuş, yollar basılmış,
Üç milyon san quzu, üç milyon ceyran,
Şovnizm çəngində yaralı al qan.
Ama sən bilməyirsən hansı kimsədən,
Ayrıldın kökündən bir qola nədən,
Üç milyon bağlıdır, beş yüz milyona,*

¹¹ bilməyən (< bilme- “bilməmək” + -yr-ən < bilməyrsən < bilməyrsən) “bilməyirsən”.

Gözyaşı töksə də çatar ceyhuna.” (Doğan 2020: 234-235).

Ana dilinə sevgi: Dil, Əvzullah Seferi Kəşkollu nun həyatının müxtəlif aspektlərinə toxunan şeirlərində tez-tez təkrarlanan mövzulardan biridir. Şair dilini varlığının, kimliyinin və gələcəyinin mənbəyi hesab edir; onu döyüşdə istifadə edəcəyi böyük bir güc kimi görür.

Bir cānlı milletem, özdeş dilim var,

Ayrıqsı bir ağac, ayrı gülüm var,

Kimse ki dil vārı¹⁷ her ne ser vārı,

Uluslar içində üçe yər vārı.

Dili ki bəslədeŋ¹⁸, şīrīn danışaŋ¹⁹,

Düşmeni döşündə turaŋ²⁰, çalışsaŋ²¹,

Men türk'em, dilimdir yolum,

Ārmānım, varlığım, dirligim, kimligim, şānım.

"Bir canlı millətəm, eyni dilim var,

Ayrıqsı bir ağac, ayrı gülüm var,

Kimsə ki dil varı hər ne si varı,

Uluslar içində uca yer varı.

Dili ki bəslədin, şirin danışsan,

Düşmənin döşündə dursan, çalışsan,

Mən türk'əm, dilimdir yolum,

¹⁷ dil vārı (< dili var) “(onun) dili var”, bax: Farsca isim + feil (ne)dār + zebān dāred ilə şəxsi şəkilçi ardıcılığı “(onun) dili var”.

¹⁸ bəslədeŋ (< bəslət- “bəsləmək” + -e-ŋ < bəslədesəŋ < bəslədesen) .

¹⁹ danışaŋ (< danış- “danışmaq” + -a-ŋ < danışsaŋ < dansisasan) .

²⁰ turaŋ (< tur- “durmaq” + -a-ŋ < turasaŋ < turasan) “durasan”.

²¹ Çalışsaŋ (< Çalış- “döyüşmək” + -a-ŋ < Çalışasaŋ < Çalışasan) “Savaşasan”.

Armanım, varlığım, dirligim, kimligim, şanıım." (Doğan 2020: 232-233).

...

*Men türk'em, öz dilim iftiḥārımdır,
Bir evren ünüçez^{1v} nāz dil vārımdır^{1a},*

*Kim demiş, qaşğāyı dili muhtācıdır,
Aslanın ğuyruğu tilki tācıdır*

"Mən türk'əm, öz dilim iftixarımdır,
Bir evrən ünü tek naz dil varımdır,
Kim demiş, Qaşqay ı dil muhtacıdır,
Aslanın quyuğu tülkü tacıdır."

...

*Kimse ki danışmır, almaz həğğini,
Alsalar dilimi, danışabilmem,
Dil, san ki bize sünmez ğilicdir,
Kotalsa^{1s} ğilicim, çalışabilmem.*

"Kimsə ki danışmır, almaz həqqini,
Alsalar dilimi, danışabilməm,
Dil, san ki bizə sınımaz qilicdir,
Kütəlsə qilicim, çalışabilməm." (Doğan 2020: 200-201).

^{1v} ünüçez (< ün "ün" + -ü-çe-z) "(onun) Ünü/şöhrəti qədər".

^{1a} nāz dil vārımdır (< nāz dilim vārdır) "Nazlı (əziz, xoş) dilim var", bax: Farsca isim + (ne)dār fel + şəxs şəkilçisi men zebān-i nāz dārem "Xoş dilim var" formasında.

^{1s} kotalsa (< kotal- "aşağı düşmək" + -sa) "əgər aşağı enirsə

O, dərindən bağlı olduğu ana dilinin tərk edilməsinə, yox olmasına və yadlaşmasına qarşı reaksiya verir:

Barışmaz düşmənlər, dil düşmənidir,

Dilindən qaçan türk, el düşmənidir,

Kimse ki anası məmən¹ söylənir,

Gözündə zə'fərən, saman söylənir.

“Barışmaz düşmənlər, dil düşmənidir,

Dilindən qaçan türk, el düşmənidir,

Kimsə ki anası məmən söylənir,

Gözündə zə'fərən, saman söylənir.” (Doğan 2020: 234-235).

...

Almışlar elimdən nəzli dilimi,

Dilim yox, çığirem dilim vay dilim,

Ğifletim dağıdımış ağır_əlimi,

Aylmaz yatağdan elim vay_elim.

“Almışlar əlimdən nəzli dilimi,

Dilim yox, çığıram dilim vay dilim,

Laqeydlik dağıtmış ağır elimi,

Aylmaz yataqdan elim vay elim.” (Doğan 2020: 200-201).

Bu sətirlər həm də şairin ana dilinə necə baxdığının parlaq nümunələridir:

Ādamlik nişānı, ana dilidir,

Bir derin me'nālī pəyğāmdır sene,

¹ məmən: Ana

Susalmış” , yosanmış” , özge muhtacı.

"Mən, ottuz milyonam, dəli dumrul'am,

Şovnism başına gərək yumrulam,

Üç milyon qaflanam, sınıməz ağır el,

Qıratlı Koroğlu, əvim çamlıbel.

Türkmən'əm, Xələc'əm, Qəcər, Əfşar'am,

Səksən il ürəkdə pislənib yaram,

Səksən il olmuşam hərəkəs amacı,

Gücsüz, bixmiş, özge muhtacı" (Doğan 2020: 232-233).

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu, sosial-siyasi hadisələrə türk prizmasından yanaşmaqla pan-fars ideologiyasının təhriflərini ifşa edir.

İndi ki qəzzə ərəb'dir, qarabağ türk evidir,

Qəzzə bizdən, qarabağ yox? Bu bənā dəyişiləsi.

"İndi ki qəzzə ərəb'dir, qarabağ türk evidir,

Qəzzə bizdən, qarabağ yox? Bu bənā dəyişiləsi." (Doğan 2020: 280-281).

Əvəzullah Səfəri Kəşkollu Qaşqay xalqına öz vətənlərində əcnəbi kimi davranılmasından təəssüflənir. Onun sözlərinə görə, tarixin də sübut etdiyi kimi, Qaşqay xalqı öz ölkələrinə sadıqdır. Lakin o, buna baxmayaraq, xalqını məhv etmək cəhdlərinin edildiyindən şikayətlənir.

Biz ki bir millet idik, neyiçi sene var mənə yox,

Bu yolağ həç başa vurmaz, gəy yənə dəyişiləsi.

Biz ki gərdaşlığımız səbit olubdur vətənə,

Vətən ammā mənə gör, əddi fənā, dəyişiləsi.

¹¹ susalmış (< susal- "zəifləmək" + -miş) "zəifləşib"./Sozalmaq

¹² yosanmış (< yosan- "bıkmış" + -miş) "bıkmış".

“Biz ki bir millətidik, nəyiçin sənə vardır mənə yox,

Bu yolaq heç başa getməz, qoy yana, dəyişiləsi.

Biz ki qardaşlığımız sabit olubdur vətənə,

Vətən amma mənə gör, eddi fəna, dəyişiləsi.” (Doğan 2020: 280-281).

Azadlıq həsrəti: Müasir İrandakı Qaşqay xalqının vəziyyəti Əvzullah Səfəri Kəşkolluya belə görünür:

Arxhasında tozlu bir çöl, orda dörd milyon yetim,

Qollarında bağlı zencir, başları dərda çəke.

“Arxhasında tozlu bir çöl, orda dörd milyon yetim,

Qollarında bağlı zencir, başları dərda çəkə.” (Doğan 2020: 277-278).

Şeirlərdə bayğı ~ bayğış/bayquş və laçın quşları tez-tez istifadə olunan simvollarıdır. Ümumiyyətlə, bayğı ~ bayğış bayquş alçaldılma ilə, Qaşqay lar la eyniləşdirilən laçın şahin isə azadlıq və orijinallıqla əlaqələndirilir.

Umru, serf_édme owladma,

Laçın_olmaz, çöl bayğısı,

Bilenlere deyer vər tā,

Yanabilmezler bağırsı.

“Ömrü, serf etmə ovladma,

Laçın olmaz, çöl bayğısı,

Bilenlere deyer ver ta,

Yanabilmezler bağırsı” (Doğan 2020: 254-155).

...

Bir ғанатı siniğ laçın,

Ki ғefesde dussağıdır²⁴,

Bu hālinda inanma ki,

Yeri qarğa bucağıdır.

Bir qanadı siniq laçın,

Laçınlardan qalmıſ olsa,

Hemnişin^{1f} olmaz vayğuşa,

Anadan ders almıſ olsa.

"Bir qanadı siniq laçın,

Ki qefesde tussağıdır^{1o},

Bu halında inanma ki,

Yeri qarğa bucağıdır.

Bir qanadı siniq laçın,

Laçınlardan qalmıſ olsa,

Hemnişin olmaz bayquşa,

Anadan ders almıſ olsa." (Doğan 2020: 162-163).

Folklor Elementləri: Əvəzullah Səfəri Kəşkollu şeirlərində atalar sözləri və tapmacalar kimi folklor elementlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytdə o, Anadolu kontekstlərində rast gəlinən bir atalar sözünü işlətmişdir: *"geçme namert köprüsünden ko götürsün sel seni, ya da geçme namert köprüsünden koy götürsün su seni; yatma tilki gölgesine, daha iyi aslan parçalasın seni"*; və Azərbaycan kontekstlərində "geçməmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni. Yatma tülkü daldasında qoy yesin aslan səni" (Çobanoğlu 2004: 262).

Səl aparsa meni geçmem nəkəsin körpüsünə,

Tilki dallasına yatmam gey menin aslan uto.

^{1f} hemnişin olmaz (< Far. hem-nişin "dost, dost" + ol- "olmak" + -maz) "yoldaş olmaz".

^{1o} dussağıdır (< dutsağ "əsir" + -ı < farsca -i təyin artikli) "totsaq, əsir".

“Sel aparsa mənı gəçməmə nakəsin körpüsünə,

Tülkü dadlasına yatmam qoy mənı aslan uta.” (Doğan 2020: 268-269).

Bu sətirlərdə Qaşqay tapmacası (cavab: ulduzlar) var, orada deyilir: "Gecə əkdım noxudu, səhər baxadım yoxudu":

Emme cehān başım aldı döşünə,

El çekdi başıma bəle başladı,

Dədi: guzzum, zindegānlik”bir bəle san bilmedir:

Gəce ekdim nohūdu, seher baxdım yoh udu,

Aya bah, ulduza bah.

“Əmmə cəhan başım aldı döşünə,

Əl çekdi başıma belə başladı,

Dədi: quzum, zindəganlıx bir belə san bilmədir:

Gecə ekdim noxudu, səhər baxdım yoxudu,

Aya bax, ulduza bax.” (Doğan 2020: 318-319).

Görkəmli xüsusiyyətləri ilə məşhur Qaşqay şairləri Əvzullah Səfəri Kəşkollu nun şeirlərinin mövzusu olmuşdur. Mə`zun və Yusif Xosrov (Yusuf Əli Bəy) təxəllüsləri ilə tanınan şairin və bu sevginin mənbəyi olan Sultan adlı qızın əfsanəvi eşq hekayəsi buna nümunədir.

Āğır_əl yərlidir, həcđen var_olur,

Me'zūn'un baş sözü āşkār_olur,

Çalhanır çalhanır bergerār_olur,

Terpenmez_üregim döş dağında həc.

“ağır el yerlidir, heçdən var olur,

¹⁸ zindegānlik (< fars zindegān “canlı” + -lik) “həyat”.

Mə'zūn'un baş sözü aşkar olur,

Çalxanır çalxanır bərqərar olur,

Tərpənməz ürəgim döş dağında heç.” (Doğan 2020: 176-177).

...

Olardım yūsuf-ı h̄usrow kim āşıġ,

Seni ġoşmalara sultān_ēderdim.

“Olardım yūsuf-i xusrov kim aşiq,

Seni qoşmalara sultan ederdim.” (Doğan 2020: 243-244).

Türklərin mifoloji inanclarında dağ kultu^{xvii} mühüm yer tutur. Evezullah Seferi Kəşkollu nun poeziya dünyasının İran türklərinin yaşadıkları bölgələrdə dağların vəsf edilməsində əks olunduğu müşahidə edilir. Əslində təpə olan yettim yal bu kontekstdə dəyərləndirilməlidir. Bundan əlavə, Qaşqay bölgələrində Dena^{xviii}, Heleyqan^{xix}, sumurum^{xx}, Surmə^{xxi}, Çarkoh^{xxii}, Dəməvənd^{xxiii} kimi və Azərbaycan bölgələrində Savalan, Səhənd kimi dağlar şeirlərdə tez-tez xatırlanır. Belə şeirlərdən nümunə:

Ēl_anası and_olsun, öz başına,

tāġetim yoh, gözüm düşə yaşına,

cānım ġurbān_olsun ġelem ġaşına,

Demāvənd'im, sehənd'im sen, dina'm sen,

cəyrānım sen, terlanım^{tv} sen, sonam sen.

“El anası and olsun, öz başına,

Taqətim yox, gözüm düşə yaşına,

Canım qurban olsun qələm qaşına,

^{tv} terlan: Bir tür avcı kuş.

Dəməvənd'im, səhənd'im sən, dena'm sən,

Ceyranım sən, tərlanım sən, sonam sən.” (Doğan 2020: 218-219).

Türkiyə Türkcəsi: Əvəzullah Səfəri Kəşkollu , türk mədəniyyətini yaxından izləyən və onu dünyagörüşünə daxil edən, model kimi istifadə edən bir şairdir. Şairin bu xüsusiyyəti, lüğətinə türk mədəniyyətindən sözlər daxil etməsində özünü göstərir. Bu cür sözlərə misal olaraq: anlam “məna”, batı “qərb”, doğu “şərq”, toplum “cəmiyyət” və s. göstərmək olar.

Mənbələr

- AKSOY, A. (1987) *Kutlu Töre*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- ALBAYRAK, R. (2013) *Türklerin İranı-Yakın Gelecek 2*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- ALIŞIK, G. S. (2002) Azərbaycan Türkçesi. *Türkler*, (ed. H. C. GÜZEL, K. ÇİÇEK, S. KOCA,) C 19, Ankara, 227-243.
- ATAİZİ, D. E. (2017) *Qaşqay Türklerinin Dili*. Ankara: TDK Yayınları.
- ATICI, A. (2021) *İsa Rahmani (Doğanlı)'nın Qaşqay Türkçesi Tercüme Eseri Kumbuca Paşa (Küçük Prens). Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- BOESCHOTEN, H. (1998) The speakers of Turkic languages. (ed. É. CSATÓ, L. JOHANSON), *The Turkic Languages*, London, New York: Routledge, 1-16.
- CAFEROĞLU, A. ve DOERFER, G. (1959) Das Aserbeidschanische. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, (ed. Jean DÉNY et al.), Wiesbaden, 280-307.
- CSATÓ, É. Á. (2001) Present in Kashkay. *Turkic Languages* 5, 104-119.
- ÇELİK, M. (2014) *Qaşqay Türkçesi Metinleri (Giriş-Metinler-Seçme Sözlük-Ekler)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- ÇELİK, M. ve DURUKOÇLU, G. (2016) *Ma 'zun. Şiirler (Qaşqay Türkçesi). Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbası*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÇELİK, M. (2020) *Qaşqay Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- DOERFER, G. (1987) İran'da Türkler. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Kasım, C LIV, S 431, 242-251.
- DOERFER, G. (2006) Irano-Turkic. *Turkologiya* 62 (ed. Lars JOHANSON ve Christiane BULUT). Wiesbaden: Harrossowitz, 93-113.
- DOÇAN, T. (2020) *Qaşqay Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Evezullah Seferi Kəşkollu Yettim Yal (Yetim Tepe). Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin*. Konya: NEÜ Yayınları.
- DOÇAN, T. (2022) Qaşqay Türkçesinin Türk Dili Alanındaki Yeri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 18, S 2, Haziran, 167-201.
- DOLƏTKHAH, S. (2010) The Kashkay People, Past and Present. *Bilig*, Spring, 53, 103-114.
- DOLƏTKHAH, S. (2016) The Qashqay and Their Language. *Tehlikedeki Türk Dilleri II A: Örnek Çalışmalar*, (ed. Süer EKER & Ülkü Çelik ŞAVK), C 2, Ankara/Astana, 455-484.
- DOULATABADI, F. (2017) *Qaşqay Türklerinin Edebiyatı*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2020) *Türk Dili Temel Kitabı. Herkes için Türk Dili*. Ankara: TKAE Yayınları. ÉYVEZİ
- YADIKURI, C. (2015) *Mêzun Qaşqay ı Şi'irleri*. Şiraz. İrem-i Şiraz Yayınları
- GÖKDAÇ, B. A. (2006) *Salmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme*. Çorum: Karam Yayınları.

GÖKDAÇ, B. A. ve DOČAN, T. (2016) *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ Yayınları. JOHANSON, L. (1998) The History of Turkic. *The Turkic Languages*, (ed. Lars JOHANSON and Éva Á. CSATÓ), London ve New York, Routledge, 81-125.

- JOHANSON, L. (2021) *Turkic*. Cambridge University Press.
- HEY`ÖT , C. (2008) *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihî Seyri* (çev. Mürsel ÖZTÜRK). Ankara: TDK Yayınları.
- MENGES, K. H. (1951) Research in the Turkic Dialects of Iran (Preliminary Report on a Trip to Persia). *Oriens* 4, 273-79.
- MURADİ KƏŞKOLLU , S. (2009) *Mihr-i Hâver Mâh-ı Mağrib Dastanı. Türki-yi Qaşqay ı*. Şiraz: İntişaratı Tahtı Cemşid ve Qaşqay .
- REZAEİ ƏMƏLEH , M. (2016) *Qaşqay Türklerinden Mansur Muhammedi'nin Şiirleri (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- REZAEİ ƏMƏLEH , M. (2023) *Qaşqay ı Türkçesi Ağızları (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi.
- SEFERİ KƏŞKOLLU , E. (2010) *Yettim Yal*. Şiraz: Hemara Yayınları,
- TEKİN, T. ve ÖLMEZ, M. (2003) *Türk Dilleri. Giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 2.
- YAGHOOBİ, V. (2011) *Bir Qaşqay Türk şiiri antolojisi: Kaşka'ı Şi'ri yâ Âsar-i Şu'arâ-yi Kaşka'ı*.
Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- YAGHOOBİ, V. (2023) *Qaşqay Eli Türk Ağızları Ses Bilgisi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Talip DOĞAN <https://orcid.org/0000-0002-8216-0485>

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Adres: Necmettin Erbakan Üniversitesi Köyceğiz Yerleşkesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dekanlığı, Köyceğiz Mah., Demeç Sok., No: 39/1 Meram /KONYA.

E-posta: dogan.talip@gmail.com

Talip DOĞAN <https://orcid.org/0000-0002-8216-0485>

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Humanitar Elmler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Ünvan: Necmettin Erbakan Üniversitesi Köyceğiz Kampusu, Sosyal ve Humanitar Elmler Fakültesi Dekanlığı, Köyceğiz Mah., Demeç Sok., No: 39/1 Meram /KONYA.

E-poçt: dogan.talip@gmail.com

Nəşr Məlumatı:

Alınma Tarixi: 2 İyul 2025

Nəşr üçün Qəbul Tarixi: 15 Dekabr 2025 Elektron nəşr Tarixi: 22 Aprel 2026

Səhifə Sayı: 33

Tərcüməçinin izahları

ⁱ Fəraşabad İranın Fars əyalətindəki Fəraşabad şəhristanının mərkəzidir. Şirazdan təxminən 166 kilometr cənub-qərbdə yerləşir.

ⁱⁱ Əmələ tayfası Qaşqay elinin ən böyük və ən vacib qəbiləsidir. Bu qəbilə təxminən 150 il əvvəl Morteza Qoli Xan Qaşqay (elbeyi) tərəfindən yaradılmışdır. Maddi cəhətdən digərlərindən üstün olan 60 min Qaşqay ailəsi arasından iki min ailəni seçib onları Əmələ adlandıran, bu iki min ailədən Qaşqay Əbədi Qvardiyası adlandırılan 2000 silahlı, bacarıqlı və hazırlıqlı kişi hazırlamışdır. Onun yaradılmasında məqsəd əmləri yerinə yetirmək üçün birbaşa Elxanın nəzarəti altında inzibati və icra vahidi yaratmaq idi.

ⁱⁱⁱ Oğuz qrupuna aid olan türkmən türkcəsi, türkmən xalqının danışdığı regional ləhcəyə/dilə aiddir. Türkologiya tədqiqatlarında fonologiya və morfologiya baxımından gəl alt qrupuna daxil olan türkmən ləhcələri özünəməxsus tələffüz və lüğət xüsusiyyətləri ilə standart Anadolu türkcəsindən fərqlənir.

^{iv} Aynallu türkcəsi (İnallu, İnanlı və ya Aynallu dili kimi də tanınır) İranda yaşayan Aynallu türk tayfası tərəfindən danışılan Oğuz qrupuna (Cənubi Oğuz/Cənubi Azərbaycan sahəsi) mənsub olan bir türk ləhcəsi və ya aksentidir.

^v Burun "n" və ya kiçik hərflə "n" hərfləri "neq" və ya "naq" səsinə verir.

/Tərcüməçi bu mövzuda Azərbaycan dilində məqalə yazıb. Daha ətraflı məlumat üçün b

https://aliardi.com/assets/PDF/Unudulmuş_Səs.pdfxin:

^{vi} Türk dilində -layın (və ya -leyin), bağlı olduğu sözlərə "kimi", "oxşar" və ya "zaman" mənalarını əlavə edən köhnə bir törəmə şəkilçidir. Gündəlik həyatda bu şəkilçiyə ən çox "axşam" və ya "gecə" kimi zaman zərflərində və ya danışq ədəbiyyatında "bencileyin" (mənim kimi) kimi nümunələrdə rast gəlinir.

vii İndiki zaman inkar edən zaman ümumi indiki zaman şəkilçisi -r (-ar, -er, -ir, -ir) düşür. O, şəxsdən asılı olaraq dəyişən -ma / -mə və ya -maz / -məz şəkilçiləri ilə əvəz olunur. I. Tək (I) və I. Cəm (Biz): Yalnız -mam / -mem və -mayız / -mayız şəkilçiləri işlənir (-z hərfi düşür). Başqa Şəxslər (Sən, O, Sən, Onlar): -maz / -mez şəkilçisi əlavə olunur və şəxs şəkilçiləri əlavə olunur.

viii Standart türk qrammatikasının qaydalarına və birinci şəxsin təkində ümumi istifadəyə görə, əmr felinin indiki zaman forması aşağıdakı kimidir: Birinci şəxsin təki (I): Gez-e-m, İkinci şəxsin təki (sən): Gez-e-sən, Üçüncü şəxsin təki (o): Gez-e

ix Qrammatikada -(y)X təsnif hal şəkilçisi hərəkətin obyektini olan və feldəki hərəkətdən birbaşa təsirlənən isimləri göstərmək üçün istifadə olunur. Türk və Qaşqay kimi türk ləhcələrində bu şəkilçi "nə" və "kim" suallarına cavab verir. Sait harmoniyasına əsaslanaraq, bu şəkilçi -ı, -i, -u, -ü formalarını və bağlayıcı samit -yı, -yi, -yu, -yü ilə birlikdə alır. (Məsələn, cavabda nəyi? və Kimi?... istifadə olunur)

x Türk dilində və onun tarixi/regional ləhcələrində rast gəlinən -(X)yor və -Ayor ifadələri indiki zamanın struktur xüsusiyyətlərini, tarixi inkişafını və dialekt statusunu ifadə edir. -(X)yor ~ -Ayor türk dilində bir hərəkətin danışığ anında, indi baş verdiyini bildiren indiki zaman şəkilçisidir. Saitlərin azaldılması qaydasına görə, geniş, düz saitle (a, e) bitən fellərdə şəkilçi -yor, -iyor, -uyor, -üyor ilə, danışığ dilində isə -ayor, -iyor ilə məhdudlaşır.

xi Türkçədə keçmiş zaman eki olan "duyulan" (öğrenilmiş) fiilinin eki "-miş" / "-mış" / "-muş" / "-müş"tur. Bu ek, bir başkasından duyulan veya sonradan fark edilen durumları tanımlar.

xii -ar / -er şəkilçisi indiki zamanın əsas şəkilçilərindən biridir və hərəkətin həmişə, istənilən anda və ya təkrar-təkrar olduğunu göstərir. "Birinci zaman şəkilçisi" termini onun felin kökündən dərhal sonra, yəni şəxs şəkilçisindən əvvəl gələn ilk fleksional şəkilçi olduğunu göstərir. Məsələn: Yazar: Yaz-ar-ım (fel + zaman şəkilçisi [-ar] + şəxs şəkilçisi [-ım]) Güler: Gül-er (sait harmoniyasına görə -er formasını alır)

xiii Adi mürəkkəb felin inkar şəkilçisi insanın hərəkəti yerinə yetirə bilmədiyini və ya edə bilməyəcəyini göstərir. Müsbət qabiliyyətdə "-emilkem" qaydası pozulur, "bil-" hissəsi çıxarılır və yerinə "-ma/-me" əlavə olunur, aralarındakı "-a/-e" səsi isə qorunur. Məsələn: Yaz-a-ma-mak (Bir gündə belə uzun mətn yazı bilmərəm). Gör-e-me-mek (Görə bilmərəm): O, qaranlıqdakı xırda detalları görə bilmirdi. Gel-e-me-mek (Gələ bilmərəm): Təəssüf ki, sabahkı görüşə gələ bilmərəm.

xiv -dik sifət şəkilçisinin hərəkət ismi kimi rolu o deməkdir ki, feil sifət kimi istifadə olunmaq əvəzinə məsdər isim (-ma, -mak) kimi fəaliyyət göstərir və hərəkətin adını və ya halını bildirir. Bu istifadədə fel bir anlayışın və ya hadisənin adına çevrilir. Nümunə cümlə: "Böraların təmizləndiyini heç görmədim"/"Bu yerlərin təmizləndiyini heç görməmişəm" cümləsində -diği şəkilçisi təmizləmə hərəkətinin/hərəkətinin adı kimi fəaliyyət göstərir.

^{xv} Henqam ərazisi və ya kəndi Qır və Kərzin qraflığının mərkəzi hissəsində yerləşir. Qır və Kərzin qraflığı Fars əyalətinin qraflıqlarından biridir və mərkəzi Qır şəhəridir. Bu qraflıq şimaldan və şərqdən Cəhrom və Firuzabad qraflıqları, şimal-qərbdən və qərbdən Fəraşbənd, cənubdan isə Larestan və Xonc qraflıqları ilə həmsərhəddir.

^{xvi} Sövlətüddövləyə istinad edir.

^{xvii} Bu cümlədə "dağ kultu" ifadəsi "dağa pərəstiş / dağa sitayiş" və ya dağın müqəddəsləşdirilməsi mənasını verir.

^{xviii} Dena zirvəsi İran ölkəsinin qərbində, Zaqros dağları silsiləsində yerləşir. Bu zirvə dağ silsiləsinin ən yüksək nöqtəsidir və hündürlüyü təqribən 4409 metrdir.

^{xix} Həliqan dağ silsiləsi Fars əyalətinin cənubunda, Qır və Kərzin qraflıqlarının sərhədləri daxilində yerləşir və Tangrudeh(Təng Ruin) kimi kəndlərə gözəl bir görünüş verib.

^{xx} Məşhur Dena dağ silsiləsinin bəzi hissələri və Qaşməstan kimi yüksək zirvələr Semirom qraflığının sərhədləri daxilində yerləşir. Görünür, müəllif məhz bunu nəzərdə tutur.

^{xxi} Sarme dağı (və ya Surme dağı) Fars əyalətində, Firuzabad şəhərindən təxminən 50 kilometr cənubda, Qır, Kərzin və Fəraşbənd şəhərləri arasında yerləşir.

^{xxii} "Çarkoh" adı daha çox yerli coğrafi əlamət və ya köçəri ərazi kimi tanınır, bu adda tək bir dağ qeydə alınmamışdır. Lakin Fars vilayətində üç xüsusi məqam bu adla bağlıdır: 1. Çaharköh düzü və köçəri bölgə (Zərindəşt şəhəri) Fars əyalətinin böyük və kooperativlərində bu adla qeydə alınmış ən mühüm məntəqə Zərindəşt şəhərinin Dəbiran nahiyyəsində Çaharkoh düzüdür. Bu ərazi Fars əyalətinin köçəri icması üçün yaşayış məntəqəsi və otlaq yeridir.

^{xxiii} Dəməvənd zirvəsi İranın və Yaxın Şərqin ən hündür nöqtəsidir. O, dəniz səviyyəsindən 5610 metr hündürlükdə yerləşir. Bu dağ Asiyanın ən hündür vulkanıdır.